

Sandhems kyrka

Antikvarisk kontroll i samband med utvändig restaurering
Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län, Skara stift

Sandhems kyrka

Antikvarisk kontroll i samband med utvändig restaurering,
Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län, Skara
stift

Jönköpings läns museums dnr: 694/98
Länsstyrelsens dnr: 225-12409-98

Rapport och foto: Britt-Marie Börjesgård
Grafisk mall: Anna Stålhammar
Distribution: Digital pdf

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
© Lantmäteriet. Ärende nr MS2007/04833.

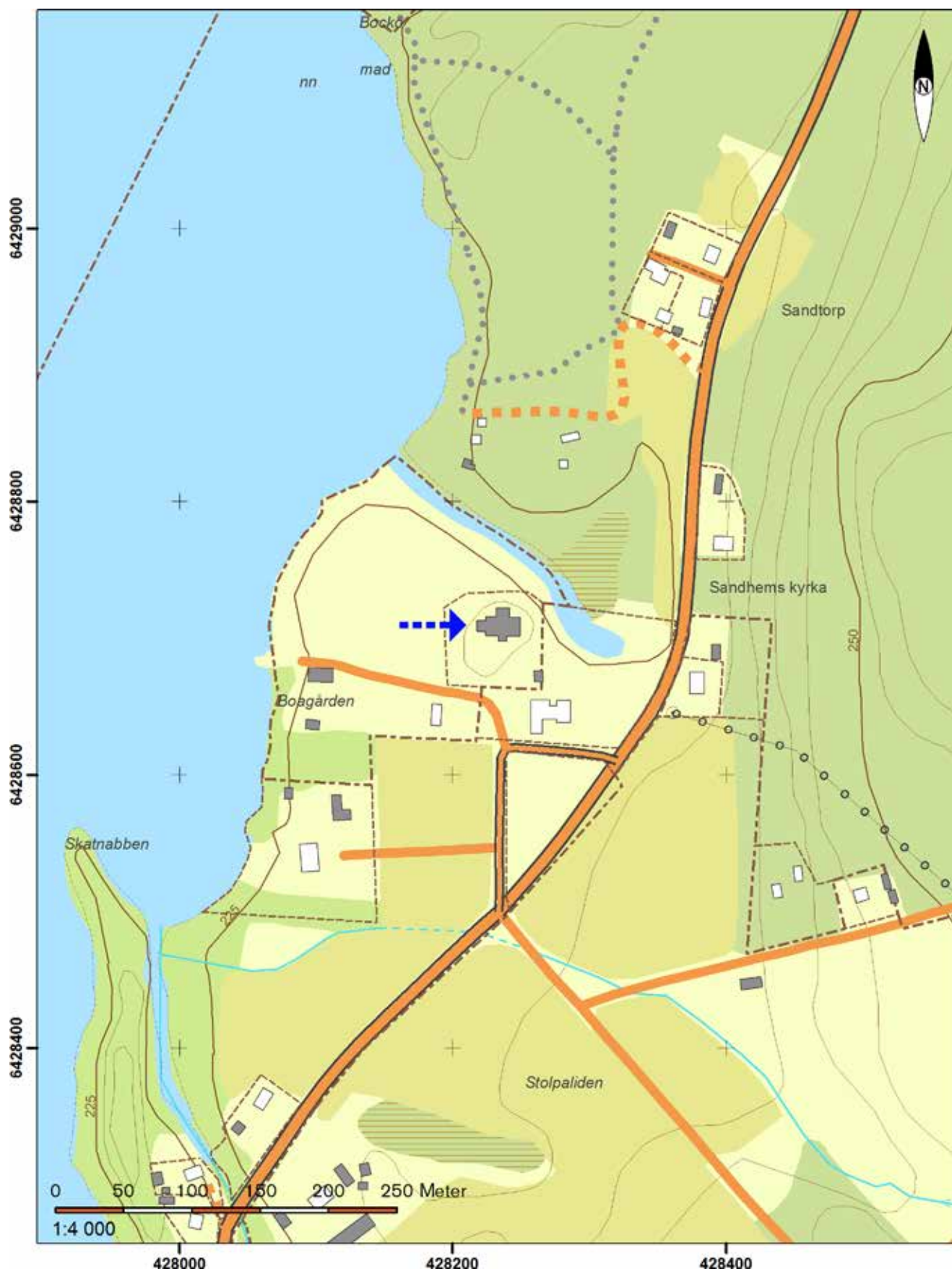
© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2022

Innehåll

Inledning.....	5
Syfte.....	5
Historik.....	5
Beskrivning inför åtgärder.....	6
Vidtagna åtgärder.....	7
Takarbeten.....	7
Fasadarbeten.....	8
Fönsterrenovering.....	9
Restaurering av ljudluckor.....	9
Förgyllning mm.....	10
Dräneringsgrävning mm.....	10
Sammanfattning.....	10
Utvärdering.....	10
Antikvariska noteringar.....	11
Tornluckorna.....	11
Äldre färgskikt.....	11
Omläggning av taket.....	12
Administrativa uppgifter.....	13
Arkiv.....	13
Referenser på webben.....	13

Bilagor

Bilaga 1. Bildbilaga.....	15–17
Bilaga 2. Utdrag ur arkeologisk rapport.....	19–21

Utdrag ur digitala fastighetskartan.

Inledning

Länsstyrelsen lämnade i beslut daterat 1999-02-11, tillstånd till utvändiga restaureringsarbeten på Sandhems kyrka, dnr 225-12409-98.

Tillståndet gällde för byte av tegeltak, översyn av kors, putslagningar och kalkavfärgning, fönsterrenovering och målning samt renovering av ljudluckor. Vidare utsågs Jönköpings läns museum till antikvarisk kontrollant, för att följa och dokumentera arbetena.

Arbetena utfördes under våren och sommaren 2002. Handläggare har varit antikvarie Britt-Marie Börjesgård, som även sammanställt föreliggande rapport.

Syfte

Syfte med åtgärden var att ställa kyrkan i gott stånd. Syftet med den antikvariska kontrollen var att tillse att länsstyrelsen beslut följdes, att dokumentera de genomförda åtgärderna samt att fånga upp eventuella kulturhistoriska iakttagelser.

Historik

Sandhems kyrka är uppförd åren 1838–1842 efter ritningar av arkitekt C. Ståhl vid Överintendentsämbetet, Stockholm. Sandhems kyrka är en nyklassicistisk enskeppig salskyrka med västtorn.

Sandhems kyrkoplats har anor från medeltiden. Den nuvarande empirekyrkan står helt på den gamla kyrkans grund med undantag för koret som utvidgades något åt öster.

Under åren har vissa förändringar och restaureringar genomförts. Vid en genomgång av arkiven har följande noterats:

1913 "In- och utvändig vattrifning af puts samt utvändig affärgning med ljus kalkfärg, jämte nya solbänkar af kalksten i fönstren. Inmurningen av kalkstensplattorna bör ske med kalkbruk, ej med cementbruk, hvilket fläckar kalksten och puts." Fönster enligt protokollsutdrag tänkt målas rödbruna utvändigt. Uppförande av vapenhus på långhusets södra vägg, bekostat av ryttmästare Bäckström på Tunarp. (Ritning från 1892). Kopparplåt på taket ritat enligt befintligt utförande, dock med annan nockprydnad, på ritningen i form av kors, inte befintligt klot.

Sandhems kyrka från sydväst före åtgärd.

1928 Ett bårhus uppfördes, delvis insprängt i slänten norr om kyrkan. Byggmästare Joh. M. Grahn.

1934 Pannrum under sakristian, utfört i armerad betong.

1945 Putslagningar, avfärgning vit helsingborgskalk, ommålning av torntak samt fönster, lika befintligt.

1949 Tillstånd att ersätta tornets täckning av svartplåt med koppar.

1956 Ett nytt bårhus uppfördes sydost om kyrkan efter ritning av arkitektkontoret Boustedt & Heineman AB.

1958 Taket lades om med befintligt rödbrunt glaserat taktegel, Heby enligt handlingen och ersatte ett tidigare rött tegel (undertaket var enligt underlag från församlingen av stickor).

1971 Genomgripande fasadrenovering. Kyrkan nyputsades med KC-bruk (Tomurex). Inför arbetena gjordes också provschakt av grunden, då muren uppvisade sprickor.

1986 Putslagningar framförallt på tornet utförd med KC-bruk, 2:1:12, Stråbruken. Avfärgad med Serponit kalkfärg 253.

Beskrivning inför åtgärder

Kyrkan var i behov av en yttre renovering och underhåll. Det glaserade takteglet hade relativt omfattande vittringsskador vilket gjorde att det inte var relevant att ersätta skadade pannor.

Den putsade fasaden var i förhållandevis gott skick, men avfärgningen var sliten. Det förekom partiella rinningar på fasaden från taket och vissa stuprör. Smidesdetaljer var rostskadade.

Fönstren var i behov av renovering, skrapning och ommålning då de var målade med så många färgskikt att färgen hade börjat släppa från underlaget. Vidare vara hörnbeslag och stormstag rostskadade.

Tornluckorna som var klädda med plåt, av smidda järnplåtar och de var partiellt rostskadade. Vidare fanns enstaka rötskador i karmen till luckorna. Förgyllningen på korset över tornlanterninen var sliten.

Ett av fönstren före åtgärd där man ser hur färgen krackelerar.

Taket före åtgärd, med de glaserade och delvis skadade tegelpannorna.

Bisättningshuset sydost om kyrkan före åtgärd.

Vidtagna åtgärder

Takarbeten

Det befintliga glaserade takteglet plockades ner och bärläkt, ströläkt och gamla tätskikt revs bort. Takbotten, takfot, vindskivor och stormlistor kontrollerades, rötskadat virke byttes mot nytt furu i motsvarande dimensioner. Takbotten bekläddes med papp, YAP-2500. Ströläkt och bärläkt monterades anpassade till de nya tegelpannorna enligt fabrikantens anvisningar. Taket belades med

Pågående arbeten, ny takpapp är lagd och läkten är underläggning.

De nya enkupiga tegelpannorna är underläggning

ett enkupigt Vittingetegel. Teglet monterades med underspänne, vidare sattes ett fågelskydd vid underkanten av nedersta pannraden. Undernockpannorna monterades en blyplåt som räckte cirka 50 mm över tegeltaket. Även takteglet på de båda bårhusen byttes på samma sätt. På bårhuset i sydost sattes takfönstret igen i samband med takomläggningen.

Ny takfotsplåt monterades och vinkelrännor, beslagsplåt på vindskivor och andra plåtdetaljer byttes mot ny galvaniserad stålplåt. Stuprör och hängrännor justerades, lagades och byttes där det fanns behov. Vidare byttes utskottsplåten mellan långhus och tornvägg.

Ett snörasskydd monterades på tornaket i väster över entrén till vapen och i ett parti på södra sidan.

Fasadarbeten

Samtliga fasadytor blästrades och högtryckstvättades. Partier med bom som saknade fast underlag knackades ner. Då det handlade om partiella lagningar utfördes prov på grundning och utstockningsbruk, samt kvastade ytor och spritputs för god anslutning mot befintliga putsytor. Fasadarbetena omfattade även bårhusen. Vid omputsningen av bårhuset i sydost sprutades bruket lika befintligt.

Samtliga fasader på kyrka, torn och bårhus avfärgades.

Putsen var i förhållandevis gott skick, endast partiella lagningar utfördes. Här på gesimsen i tympanonfältet över porten i söder. Listen täcktes med blyplåt efter lagning då detta var en utsatt punkt.

Vid arbetena användes ett hydrauliskt kalkbruk (Kkh 35/65/500 0-3mm), till grundning användes rödgrund. Avfärgningen utfördes med Serpo 244 KC-färg VIT.

Fönsterrenovering

Fönstren demonterades för åtgärd i verkstad. Viss inpassning utfördes på bågar med stor glipa mot karmen.

Färgen på fönsterbågarna och karmar skrapades i princip in till trärent då den inte fäste mot underlaget, en liten provyta lämnades på en båge åt norr. Löst sittande glas demonterades och kittades om med linoljekitt. Eventuella rötskador lagades. Stormstag i smide stålborstades och rostskyddsbehandlades, de målades sedan i samma kulör som fönstren.

Bågar och karmar målades i tre strykningar, grundning, mellanstrykning och slutstrykning. Fönstren målades lika befintligt med linoljefärg, i en varmgrå kulör, grön umbra 30, 5–6 A enligt Riksantikvarieämbetets linoljefärgslikare. Linoljefärg från Engwall & Claesson nyttjades. Bågarna återmonterades med rostfri syrafast kullrig spårskruv med brickor av samma kvalitet.

Porten i vapenhuset i söder samt dörren till gamla bårhuset i norr rengjordes och målades med kulör kronoxidgrön 3A-GN83, ev något brutet med svart. Den plåtklädda vapenhusdörren i väster rengjordes och fodren målades.

Restaurering av ljudluckor

De befintliga ljudluckorna renoverades, rötskadade panelbrädor samt rötskador i karm åtgärdades.

De smidda plåtarna som klädde luckorna demonterades och ersattes med ny rostfri galvaniserad plåt i plåtformat motsvarande befintliga. På luckan i öster bevarades den ursprungliga plåtbeklädnaden, se vidare punkten antikvariska noteringar. Några av de demonterade plåtarna tillvaratogs för förvaring i tornet.

Infästningen i murverket justerades och nya dropplistor som rånade över anslagskanten monterades.

En av tornluckorna före åtgärd.

Staffan Bergström utför förgyllning av klotet som korset vilar på.

Förgyllning mm

Infästningen av korset på tornaket kontrollerades. Korset och klotet rengjordes och gamla färglager slipades ner. Ytorna målades sedan med blymönja, gul linoljefärg och fernissades därpå med Le Frac guldgrund. Efter vederbörlig torkning lades bladguld, 23,5 karats guld, som sedan polerades med bomull.

Det svartmålade klotet över entrén vid vapenhuset i söder behandlades på samma sätt. Fågelskydd sattes på korsets armar och på klotet på vapenhusets tak.

Dräneringsgrävning mm

Med anledning av fuktproblemen i murarna projekterades och grävdes för en ny dränering. Detta utfördes efter att fasadarbetena hade avslutats. En arkeologisk förundersökning genomfördes i anslutning till denna åtgärd se bilaga 2 med utdrag ur rapporten, 2003:55, författad av Kristina Jansson.

Sammanfattning

Arbetena har omfattat:

- byte av tegeltak,
- renovering och målning av fönster,
- lagning och avfärgning av putsfasad,
- restaurering av ljudluckor,
- omförgyllning av kors och kulor på tak,
- restaurering av bisättningshus.

Utvärdering

Slutbesiktning av gjorda arbeten genomfördes i två omgångar dels den 5 juli dels den 19 september. Den första besiktningen avsåg puts- och snickeriarbeten eftersom målning av fönster och renovering av ljudluckorna ej var slutförda vid detta datum. Vid det första besiktningstillfället hade inte länsmuseumet möjlighet att delta utan länsmuseumet gjorde en förbesiktning den 27 juni tillsammans med pastoratets representant Per Hulusjö. Synpunkter från denna besiktning finns noterat i ett skriftligt yttrande.

Det andra besiktningen avsåg målningsarbeten och plåtarbeten på ljudluckor. Puts-, plåt och målningsarbeten har utförts på ett tillfredsställande sätt ur antikvarisk synvinkel. Museet hade dock synpunkter avseende finishen på snickeriarbetena, då de inte hade hållit den höga kvalité man kan förvänta sig av arbeten som utförs på en kyrkobyggnad. Anmärkningarna var dock inte så graverande att arbetena inte kunde godkännas.

Den antikvariska kontrollen genomfördes av Jönköpings läns-museum med byggnadsantikvarie Britt-Marie Börjesgård som kontrollant. Länsmuseum hade löpande följt de utförda arbetena.

Antikvariska noteringar

Tornluckorna

I den ursprungliga ansökan avsåg församlingen att byta de plåtklädda tornluckorna till nytillverkade ljudluckor av jalusimodell. En åtgärd som länsmuseum av kulturhistoriska skäl avstyrkte i sin remiss inför arbetena, vilket också länsstyrelsen tog fasta på och föreskrev i beslutet att luckorna skulle renoveras.

Ljudluckorna var troligen ursprungliga och plåtbeklädnaden var även den av hög ålder då den bestod av förhållandevis små valsade plåtar. Länsmuseum menade att ambitionen borde vara att i möjligaste mån bevara plåtbeklädnaden, vilket var svårt att få gehör för under processens gång. En kompromiss blev att den lucka som var i bäst skick åt öster bevarades intakt, de övriga kläddes om med ny plåt i ett plåtformat som till viss del motsvarade den äldre läggningen.

En av tornluckorna före åtgärd, vissa plåtar var sedan tidigare bytta.

Äldre färgskikt

Vid en skrapning av målningsskikten på fönstren noterades följande, från översta skikt och nedåt:

1. ljusgrå, grön umbra 6 A-30
2. mörkare grå, ca grå umbra 2A-36
3. ljusare, grå umbra 3A-36,
- 4–5(6) vit färg (två eller tre lager)
- 6 (7). ljusgrå kulör, troligen kimrök.

Porten till vapenhuset i söder hade blästrats i samband med tidigare renovering. Det fanns dock färgrester på portens översida, där noterades följande färgskikt från befintlig yta och nedåt:

1. ljusgrå, troligen grön umbra
2. mellangrå, grå umbra
3. ljusgrå, grå eller grön umbra
4. mellangrön
5. mörkgrön, troligen ljus kromoxidgrönt

Årtalet 1970 stod skrivet på takpappen, vilket indikerar att takarbeten utfördes detta år.

Omläggning av taket

Vid omläggningen av taket gjordes vissa iakttagelser. Vid demonteringen av tegelpannorna noterades att årtalet 1970 stod skrivet på underlagspappen, vilket indikerar att takarbeten utfördes detta år. Detta finns inte noterat i de arkivhandlingar som nämns inledningsvis av rapporten.

I anslutning till rännaldalen mellan långhuset och vapenhuset lades en gammal rötskada. Under de bortrivna takbottenbrädorna fanns äldre stickor bevarade, vilket också bekräftar de uppgifter om ett undertak av stickor som nämns i händelsehistoriken.

Pågående byte av rötskadade takbottenbrädor i mötet mellan långhusets tak och vapenhuset i söder.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 225-12409-98
Jönköpings läns museums dnr: 694/98
Byggherre: Sandhems pastorat
Projektledare: F:a Sivert Holmgren
Entreprenör: Bröderna Bergströms Byggnads
AB
Entreprenör (UE måleri): Håkansson Måleri AB
Entreprenör (UE glas): Glashantverk Huskvarna
Entreprenör (UE plåt): Bankeryds Plåt och Vent AB
Entreprenör: NB Bygg, Jönköping
Antikvarisk kontroll: Britt-Marie Börjesgård
Rapportansvarig: Britt-Marie Börjesgård
Rapportgranskning: Anders Franzén
Län: Jönköpings län
Kommun: Mullsjö kommun
Socken: Sandhems socken
Fastighetsbeteckning: Sandhem 4:1

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Arkiv

Jönköpings läns museum (JLM)

Handlingar rörande Sandhems kyrka.

Referenser på webben

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret avseende Sandhems kyrka.

Bilaga 1. Bildbilaga

Fotografier tagna vid besiktning den 27 juni respektive den 19 september 2002.

Ett av fönstren, monterat med en för liten bricka vid skruven vilket gör att bågen inte sitter stadigt.

Ett av fönstren där skruven är dragen genom fönsterbågen vilket inte var föreskrivet.

Ett av fönstret där material har lagts på för bättre passning i fönsteröppningen.

Ny plåtbeklädnad på luckorna. Då plåten var behandlad kunde de inte målas i anslutning till montering.

Detalj plåtbeslag som skjuter ut över karmanslutning.

Detalj, fönster över porten i söder med ny plåt vid fönsterkarm.

Kyrkan från söder.

Lövensarna hade monterats utan diskussion med antikvarie.

Kyrkan från sydväst.

Bilaga 2. Utdrag ur arkeologisk rapport

Utdrag ur Rapport 2003:55 Arkeologisk förundersökning. Äldre murar i Sandhems kyrka – äldre gravkor påträffat vid dräneringsgrävningar runt Sandhems kyrka. Sandhems socken i Mullsjö kommun, Jönköpings län.

Anmälan av utförd arkeologisk undersökning

IDENTIFIERINGSUPPGIFTER

Dnr: 342/2002	Dnr enl Lst beslut: 431-10739-02	Rapport: 2003:55
Landskap: Småland	Län: Jönköping	Kommun: Mullsjö
Socken: Sandhem	Trakt/kvarter/fastighet: Sandhems kyrka	
Ekonomisk karta: 7D 6g	Fornl nr:	Stad:
SR-nr:	X: 6431800	Y: 1380570
Nivå – lägsta: möh -högsta: möh		

UNDERSÖKNINGENS ART OCH OMFATTNING

Typ av exploatering: Övrigt							
Typ av undersökning: Arkeologisk förundersökning/schaktkontroll							
Uppdragsgivare: Sandhems kyrkliga samfällighet				Ansvarig institution: Jönköpings läns museum			
Fältarbetsledare: Kristina Jansson				Fältarbete from 2003-10-23 tom 2003-10-27			
Antal arbetsdagar: 3							
	Yta, ext/m2	Yta/m2	Volym/m3	Schakt/m	Timmar, grov	Timmar, ark	Timmar, maskin
Beräknat						40	
Undersökt		160				44	17

UNDERSÖKNINGSOBJEKT OCH UNDERSÖKNINGSRESULTAT

Uppgifter ur RAÄ:s fornl.reg	Sammanstatta lämningar:
Lämningar:	
Undersökningsresultat	Sammanstatta lämningar:
Anläggningar: Husgrund;	
Totalt antal undersökta -gravar: 0	-boplatkonstruktioner: 0
Datering: Historisk tid Nyare tid Nyare tid före 1850	

RAÄ

Undersökning avslutad: Ja	Fornl reg av RAÄ:
Fornl tidigare unders: Ja	Antecknad i fornl reg:
Införd på Ekkarta: Ja	Undersökningsplan: Nej
Lagskydd kvarstår:	
Slutredovisningsblanketten gäller som rapport: Ja	

03-11-04.....

Kristina Jansson

**Sammanfattande beskrivning av undersökningsresultaten (införes i "Arkeologi i Sverige").
Anledningen till undersökningen, fynd etc.**

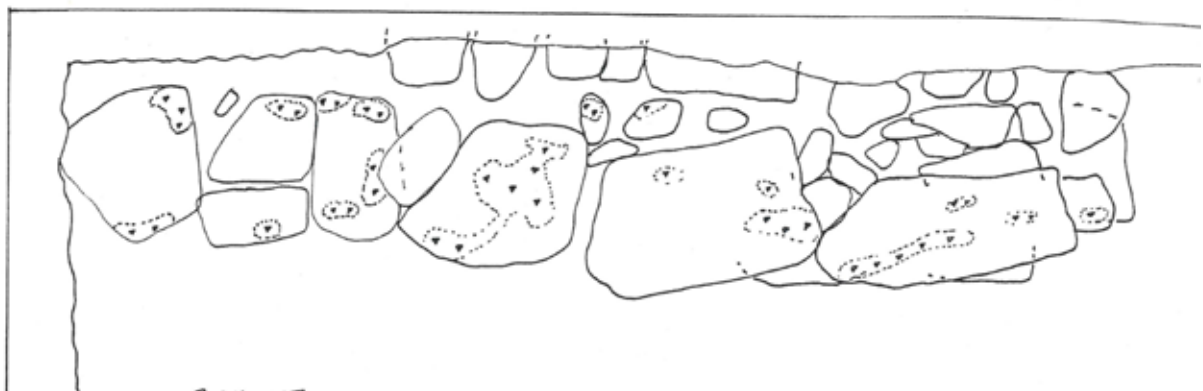
Med anledning av planerade dräneringsarbeten vid Sandhems kyrka har Jönköpings läns museum utfört en arkeologisk förundersökning. Arbetet med dräneringen har bestått av schaktkontroll av ett 1,3 meter brett och 0,8-0,9 meter djupt schakt som grävts runt kyrkan, samt av partiell marksänkning (0,1 m) intill södra delen av kyrkans kor och sydvästra delen av långhuset. Dräneringsgrävningar har tidigare skett runt kyrkan då en dagvattenledning lades ner, vilken nu kommer att bytas ut. Dessa arbeten skedde utan medverkan av antikvarisk personal. En arkeologisk förundersökning kom däremot tillstånd i samband grävningar för installation av jordvärme i kyrkan och församlingshemmet år 2001 och 2002. Vid detta tillfälle påträffades bl a människoben inne i kyrkan, samt i schaktet kring sakristian och långhusets nordvästra del (JLM rapport 2002:45).

Sandhems nuvarande kyrka uppfördes år 1841. På samma plats stod tidigare en tornförsedd 1400-tals kyrka vars grundmurar delvis påträffats under golvet i den nuvarande kyrkans sydvästra del. Äldre murdelar har också påträffats i den nuvarande kyrkans västgavel och på södra långsida. På samma plats, eller i dess närhet, har troligtvis även en romansk kyrka legat. Detta antyds genom fyndet av en kvadratisk dopfuntscuppa i sandsten, vilken påträffades inmurad i sakristiemuren i samband med en restaurering 1970. På grund av en tilltagande befolkningstillväxt under 1600-talet utbyggdes kyrkan år 1693 åt norr och åt öster, medan tornet ombyggdes år 1716. Invid kyrkans södra vägg, öster om det nuvarande vapenhuset från 1913, uppfördes under slutet av 1600-talet även ett tornförsatt gravkor med öppning in från kyrkan. Koret, tillhörande ätten Ugglå, raserades omkring 1800 och innehöll då ett femtiotal kistor.

Vid dräneringsgrävningen runt kyrkan påträffades ca 0,7 meter under sockelns övre del och ca 0,3 meter ut från kyrkväggen den södra delen av den nordöstra grundmuren till det äldre gravkoret. Muren är belägen i hörnet mellan vapenhusets östra vägg och södra kyrkväggen, och finns bevarad till en längd av 3 meter. Den nordvästra delen av muren ligger under det nuvarande vapenhuset som tycks ha byggts direkt på denna. Korets avgränsning åt öster kunde inte fastställas. Södra delen av grundmuren till gravkoret är uppförd av granitblock i två skift där stenarna huvudsakligen ligger med långsidorna i v-ö riktning. Stenarnas längd varierar mellan 0,4-0,8 meter och de är ca 0,2 meter tjocka. Mellan stenblocken i muren och kyrkväggen ligger ett antal mindre stenar, ca 0,1-0,2 meter stora. Eventuellt tyder förekomsten av de mindre stenarna på att grundmuren varit en skalmur. Stenhällar liknande de som nu påträffats har i så fall utgjort grundmurens norra del, vilken ligger under den nuvarande kyrkan. Totalt är den synliga delen av grundmuren till gravkoret 0,4-0,5 meter bred och har grävts ner i naturlig sand. På ovansidan av vissa block finns rester efter kvarsittande murbruk. I dräneringsschaktet öster om gravkorets grundmur finns stora mängder med stenblock. Somliga av dessa kan troligtvis härröra från det raserade gravkoret. Stenblocken har lagts som en plattform runt det nuvarande koret, på vilken dess grundmurar vilar. Troligtvis är detta resultatet av korutvidgningen i kyrkan 1841. I övrigt påträffades inte några intakta äldre murar eller skelettgravar runt kyrkan.

Dräneringsledningen intill gravkoret kommer att läggas mellan denna och den södra schaktkanten. Detta innebär att resterna efter gravkoret kommer att bevaras.

LÅNGHUS

SCHAKT

VÅPENHUS

Under våren och sommaren 2002 utfördes utvändiga restaureringsarbeten på Sandhems kyrka och bårhusen. Tegeltaken byttes, putslagningar och avfärgning av fasaderna utfördes och fönster och övriga snickerier målades.

